

ԵՓԵՍՈՍԻ ԺՈՂՈՎՔԻ
ԵՒ ԱՆՈՐ ՅԱԶՈՐԳՈՂ ԳԷՊԳԵՐՈՒ ՍՐՋԱԳԱՆԳԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

(Շար. տե'ւ «Բազմալեզու» 1967, ք. 1-2, էջ 5)

ՊՐՈԿՂԻ ՆԱՄԱԿԸ ԱՌ ՀԱՅՍ

Հայոց պատուիրականները, որոնք Պրոկ-
դի ներկայացան՝ խնդրելու համար անոր
գատաստանը Թէոդորոս Մոպսուեստացիի
մասին, Հայաստան վերադարձան՝ ա-
ռանց հետերնին տանելու Պոլսոյ պա-
տրիարքին պատասխան նամակը․ քանի
որ այդ նամակը պիտի երթար նախ Ան-
տիոք եւ ապա Աղեքսանդրիա՝ վաւերաց-
ուելու համար երկու քաղաքներու եպիս-
կոպոսներէն, որպէսզի Կիւրեղ Աղեքսան-
դրացիի եւ Յովհաննէս Անտիոքացիի մի-
ջեւ կնքուած հաշտութեան բանաձեւէն
ետք երեւան ելլող այս վարդապետական
դուրթիւնը ունենար անոնց հաւանութիւ-
նը։ Հայոց պատուիրականները, Դեւոնդ եւ
Կորիւն, հարկ չտեսան սպասելու նամա-
կին վերադարձին, այլ զոհացան Պրոկդի
բերանացի պատասխանով եւ վերադար-
ձան հայրենիք։ Սակայն, Պրոկդի նամա-
կը ի վերջոյ հասաւ Հայաստան․ եւ մենք

79. Պրոկդիկ նամակին յոնարէն բնագիրը տե՛ս P. G., 65, c. 856-873: Հայերէն թարգմանութիւնը տե՛ս Գիրք քաղոց, էջ 1-8: Քննական հրատարակութիւնը բրած է ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ Հ. Ա., Դասական մամր բնագիրներ եւ ձեռագրական համեմատութիւններ, Վիեննա, 1923, ներածութիւն էջ 1-19, Բնագիր էջ 19-40 (Ազգ. Մատ. Ղէ): Նամակին ասորական թարգմանութիւնն ալ կայ, որ աւելի համառօտ է, դուրս ձգուածը ըլլալով նամակի վերաբերեալ մասերը եւ միայն վարդապետականը առնուած: Տես ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, Անդ, էջ

այժմ ունինք, բայց յունարէն բնագրէն,
նաեւ հայերէն թարգմանութիւն մը⁷⁹ :

Բայց կարևոր հարցը, որ այժմ մեզի
կը ներկայանայ, այն է՝ թէ երկու բնա-
զիրներու միջև կան այնպիսի տարբե-
րակներ, որ ոնք նամակին գրութեան
չարժառիթին եւ սլարունակութեան կա-
րևոր մէկ մասին նկատմամբ՝ իրարու
հակառակ տեսակէտներ կը պարզեն։ Յու-
նարէն բնագիրը, զոր Ա. խմբագրութիւն
կրնանք կոչել, նամակին գրութեան շարժ-
առիթ կը նկատէ Հայոց կողմէն եկած
գրութեան մը խնդրանքը. «Զայտոսիկ
գրեցաք առ սէրդ ձեր՝ շարժեալ ի քղ-
քոյ ձերմէ, զոր առ մեզ յիցեղէ եւ յայտ
արարէք քէ ոմամբ...»⁸⁰։ Մինչ հայերէն
թարգմանութիւնը, զոր Բ. խմբագրու-
թիւն արտի կոչենք, վերոյիշեալ խօսքե-
րուն փոխարէն՝ կը գրէ. «Եւ զայս ամե-
նայն զի գրեցաք առ սէր ձեր այդր, զի լու
եղեւ մեզ եթէ արք ոմանք...»⁸¹։ Այս-

2, ծն. 1: Մեր հարցին համար միայն երկու առաջին բնագիրները կարևոր են: Վարդան-
եանի քննական հրատարակութեան վրայէն ե-
ղած է նաև Ֆրանսերէն թարգմանութիւն մը.
տես M. TALLON, «Livre des Lettres»,
Beyrouth, 1955, pp. 45-77.

80. Migne, P. G. 65, 872: *Մէջերու թիւեր
էղած է Զաւէեանի մասնակի թարգմանութեան
նշն, որ իր Պատմութեան մէջ օգտաւորած
է. մեւ Պատմ. Հայոց, Ա, էջ 528:*

81. ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ, Անդ, էջ 38: Գիբ^f Թդր^{ng},
էջ 7:

ինքն, թէ Պրոկլը իր նամակը կը գրէ՝
սլարդապէս լսած ըլլալով Հայաստանի
մէջ սկստահած դէպքերը: Պարագայ մը՝
որ բոլորովին կը փոխէ նամակին շարժ-
անիքը:

Երկրորդ կարեւոր եւ յայտնի տարրե-
րակը կը յայտնուի հետեւեալ յաւելում-
ձին մէջ, որ կը զտնուի նամակին հայե-
րէն թարգմանութեան մէջ եւ բոլորովին
բացակայ է յունարէն բնաբանին. «Արդ
կայէ՞ք հաստատուն ի մի հողի եւ ի մի

82. Վարդանեան, իբր հրատարակութեան մէջջ, դուրս ձգած է Թեանց եւ Մարեքոնեանց անունները, իբրեւ անիմաստ ձեւեր: Այս հատուածին մէջ երեւան եկող այս զոյգ անունները՝ նոյն նամակին մէջ նախապէս ալ յիշուած են, իբրեւ անձերու յատուկ անուն, հետեւեալ ձևով. «Փախիցուք ի պղտորջաց անտի... դատուածամարտ հերետիկներն խոտորմանց ասեմ՝ զԱրայ, Մաթեայ, Մարթափնայ...»: Հոս ալ Վարդանեան, համեմատելով յունարէն բնագրին հետ, դուրս ձգած է Մաթեայ եւ Մարարովնայ անունները, որոնք իրապէս յունարէնի մէջջ չեն նշմարուիր: Սակայն, ճիշտ է Աղսնցի գիտողութիւնը՝ թէ վաղժաժամ է վերցնել այս անունները, որոնք յատուկ են հայերէն թարգմանութեան, քանի որ վերջին անունին համապատասխան մը կը գտնէ ան, յանձին Մարատոնիոյ, նիկիտիդիոյ եպիսկոպոսին, որ Մակեդոն ազանկաւորին հետեւորդ մը եղած է, եւ զոր Ոսկերեան յիշած է Արիոսի եւ Եւնոմիոսի հետ (ՏԵՍԱ ԱՐՈՒՅՑ, Անդ, էջ 218, ծն. 1): Հ. ԹԱԼԼՈՒՆ, իբր Փրանսերէն թարգմանութեան ԹԱԼԼՈՒՆ, իբր Փրանսերէն թարգմանութեան մէջջ, ջանացած է ուրիշ լուծում գտնել այս երկու տեղծուածային անուններուն նկատմամբ, եւ առաջարկած է Մարարովն անունը նոյնացնել Մարուքասի հետ, որ Ծոփաց եպիսկոպոս եղած է; եւ հետեւորդ մը Մեսսելանց աղանդին: Իսկ Մաթեայ անունը թարգմանած է Mathias, առանց մեկնութեան: Վերոյիշեալ հատուածին մէջջն ալ Մարեքոնեանցը թարգմանած է Macédoniens (Մակեդոնացի), իսկ Թեանց՝ Thiaque, հրաժարելով բացատրութիւն գտնել: Մեր կարելիով, այս անիմաստ կարծուած անունները, խաթարուած ձեւեր են որոշ անուններու: Բայց նախ ըսենք թէ երկու հատուածներու մէջն ալ միեւնոյն անձերու մասին ուսածներու մէջն ալ միեւնոյն անձերու մասին է խօսքը. միայն թէ նախ կը տրուի անձին յատուկ անունը, իսկ երկրորդ հատուածին մէջջ կը յիշուին նոյն աղանդաւորին հետեւորդներու անունները: Ասիկա յայտնի է առաջին

անձն՝ նահատակակիցը եղեալ հաւատովը աւետարանիս եւ մի՛ խորուցեալը ընդոտտանիցիք մի՛ յիմիք ի հարեաց թշնամւոյն, եւ մի՛ ի նզով եւ ի կորուստ մատնի՝ քի՛բ ընդ՝ Նեստորեայ եւ ընդ Թէոդորեայ, որ վարդապետն լեալ էր նորա եւ որ գշար բոյսն երեւեցոյց՝ գշարաբան նորաձայնս, որ անցուցին զանցուցին ըստ ուրացութիւն հիւժւութեան եւ ըստ հերեսիւթիւն սառչին արիւմնոսացն, քեանցն, եւ մարեքոնեանց⁸² եւ ալյոցն, որ խոտորեցան

ոսպին անունէն. Արայ եւ Արիանոսաց: Արդ ինչպէս այս առաջին անունը, այնքան ծանօթ, բայց կրած է խաթարում, եւ Վարդանեան՝ յունարէնի համեմատութեամբ ճշտած է՝ Արեայ ընկելով, իբրեւ սեռական Արիոս ծանօթ անունին (յուն. Ἀρείου), այսպէս ալ Բ. եւ Գ. անունները նախ անձի եւ ապա հետեւորդներու անուններն են. Մարեայ եւ Մարաքովնայ՝ երկրորդ հատուածին մէջ համապատասխան ունին Թեանց եւ Մարեքոնեանց: Եւ ինչպէս կը տեսնուի, կըրկին անգամ խաթարուած ձեւեր առած են: Արդ, ճշտելու համար այդ անունները, չենք կրնար յունարէն բնագրին դիմել, քանի որ հոն ասոնք բացակայ են. բայց կրնանք փնտռել զանոնք Արեայի մօտիկ հետեւորդներու քով, քանի որ երեքը միասին կը յիշուին՝ իբրեւ միեւնոյն տեսակի աղանդաւորներ: Եւ յիշուի, Թեոդորետոս Կիրացին, իր եկեղեցական Պատմութեան մէջ, յիշած է Արեոսի կողքին՝ Աէտիոս անուն աղանդաւոր մը, որուն զգաւ ալ Կ. Պոլսոյ Ժողովքը նոյով կարողացած է: Մեկի շատ հաւանական կը տեսնուի որ այս Աէտիոսն է Մարեայ եւ Թեանց խաթարուած անուններուն ներքեւ ծածկուող աղանդաւորը: Այնպէս որ Մարեայ պէտք է ըլլայ Աէտեայ (սեւ. Աէտիոս-ի) եւ Թեանց՝ Աէտեանց: Երկրորդ անունին համար՝ արդէն ըսինք թէ Ազոնց ճիշտ մեկնած է, համեմատելով Մարատնիոս անունին հետ, որ Նիկիոմիդիոյ եպիսկոպոս եղած էր, եւ հետեւորդ մը արիանոսական ուրիշ աղանդի մը, այսինքն Մակեդոն հողեմարտին, որ նոյնպէս Կ. Պոլսոյ Ժողովքին մէջ զառապարտուեցաւ: Եւ ինչպէս ըսինք, Ոսկերեան զինք յիշած է՝ Արեոսի եւ Եւնոմիոսի կողքին: Ուստի, ուղղելով Պրոկղի նամակին հայերէն թարգմանութեան վերոյիշեալ առեղծուածային անունները կ'առաջարկենք կարգաւ ա) հատուածին մէջ. «զատուածամարտ հերետիքիւնս խոտորմանցն ասեմ զԱրեայ, զԱէտեայ, եւ զՄարատովնայ...» (սկի ք)

ի փառացն սրբութենէ եւ յուղիղն հաւատոց (եւ) նգովեցան նոքա յամենայն ժողովրդոց եւ այրեցան որ վատի խորհրդոց գիրքն էին նոցա յանդիման ամենայն ժողովրդոց: Յորմէ եւ դուք պահեսչիք գանձինս եւ գնոյն գործ գործեսցիք, գորսուրք ժողովք եպիսկոպոսացն գործեցին, եւ մի՛ ոք գառժամանակեայ ամաւրքն ամաւրքն անձին համարեալ՝ գլխախտեցից ամաւրքն ժառանգեսցէ եւ ընդ նոսա դատապարտեալ ի դժոխս կործանեսցի»⁸³: Այս ընդգծուած տողերը ամբողջութեամբ բացակայ են յունարէն ընդգրկին մէջ: Արդ, այս յաւելուածին զլիսաւոր զաղափարը՝ Թէոդորոսի դատապարտութիւնն է, Նեստորին հետ, որուն վարդապետը եղած է կ'ըսուի. եւ կայ հրաւեր՝ այրելու անոր զրութիւնները, ինչպէս ժամանակին այրուած են Արիանոսներու եւ անոնց հետեւող այլ հերետիկոսներու գրքերը: Բայց վերի պատմութեան մէջ, Թէոդորոսի անունը չէր կրնար յիշած ըլլալ, քանի որ անոր զրութիւններէն եղած քաղուածներու վրայէն իսկ վերցնել տուած էր Թէոդորի անունը, եւ առանց անուն դատապարտած էր այդ բացատրութիւնները. աւելին, խնդրած ալ էր Ս. Կիւրեղէն՝ որ Թէոդորոսի անունը չի յիշուի, երբ անոր քաղուածները դատապարտէ ինքն ալ: Արդ, ի՞նչպէս կրնայ ըլլալ՝ որ այժմ Պրոկիւսը նամակին հայերէն թարգմանութեան մէջ մտած է այս հատուածը:

Այս հարցին պատասխանած էր Հ. Վ. Ինդիլիզեան, ենթադրելով թէ Ղեւոնդ Երէցի կողմէն եղած կեղծարարութիւն մը

ըլլայ, որպէսզի պարտէր իր այն ինքնադուրս արարքը, Կ. Պրոկիւս երթալ եւ Պրոկիւսի ներկայանալ՝ իրեն հայ եպիսկոպոսներէն զրկուած, եւ անով մղել Կ. Պրոկիւսի պատրիարքը՝ զրկելու իր նամակը: Բայց զո՞հ չմտալով, կ'երեւի, Պրոկիւսի հաշտարար եւ միջակ լուծումէն, ներմուծած ըլլայ նաեւ վերոյիշեալ ընդարձակ հատուածն ալ՝ իր նպատակին հասնելու համար: Այս ենթադրութիւնը մեզի անհեթեթ թուեցաւ եւ մերժեցինք⁸⁴:

Վերոյիշեալ հարցը բաւական կանուխէն նկատի առնուած էր: Չոտոյեան, 1890ին, Պատկեր հանդէսին մէջ, երբ կը հրատարակէր Պրոկիւսի նամակը, այս յաւելուածին մասին անդրադառնալով կը գրէր. «Կը կասկածինք թէ հայերէն օրինակը Բարսեղ սարկաւազի ընդօրինակածն է, որուն համար կ'ըսուի՝ թէ նպատակաւ մը ինչ ինչ յաւելուած ըրած է ընդգէմ Թէոդորոսի, ինչպէս եւ անուան յիշատակութիւնը»⁸⁵: Ազոնց ալ, իր ուսումնասիրութեան մէջ, կը կասկածի որ Եզնիկ Բարսեղի ազդեցութեան տակ զրած ըլլայ Մաշտոցի ուղղած իր նամակին մէջ Թէոդորոսի դէմ, եւ անկէ՝ միտումնաւոր կերպով Պրոկիւսի նամակին մէջ մտած ըլլայ վերոյիշեալ հատուածը⁸⁶: Ազոնց այս կասկածը ունի, որովհետեւ այդ շրջանին նոր երեւան ելած էր՝ թէ «Գիրք Թիւրոց»ի մէջ պահուած Պրոկիւսի նամակին սկզբնաւորութիւնը կը պատկանէր Եզնիկի նամակին, եւ կը կարծէր թէ այս սկզբնաւորութիւնն ալ գիտումնաւոր կերպով կապուած ըլլայ Պրոկիւսի նամակին: Վերջին ուսումնասիրողներէն՝ Գարեգին

հատուածին մէջ, իրեն միեւնոյն ազանդաւորներու հետեւողներ. «Եւ ըստ հերետիկոսութիւն տալին արիւնասացն, ախտեանցն եւ մարտովնեանցն, եւ այլոցն...»:

83. ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ, Անդ, էջ 38-39: Գիրք Թեոդորոց, էջ 8:

84. Թիւ 63 ծանոթութեան մէջ, ըսած էինք (տե՛ս «Բազմ» 1966, էջ 215) թէ Ինդիլիզեանի կարծիքին կը հետեւի նաեւ Գար. Եպս. Սարգիսեան: Այժմ կ'ուզենք ճշտել՝ թէ Գերշ. Սերբազանը բացառապէս կը մերժէ Ինդիլիզեանի տեսակէտը, նկատմամբ Ղեւոնդի կողմէ

կատարուած կեղծարարութեան, ըլլալ Պրոկիւսի ներկայացուած նամակին, ըլլալ Պրոկիւսի եկած նամակին մէջ: Ան կը համաձայնի յիշեալ վարդապետին՝ միայն ընդունելով Ղեւոնդի եւ Արէլի պատգամաւորութեան տարբեր պարագաներու մէջ եղած ըլլալը, քան կորիւնի պատմածը՝ ի՞ր եւ Ղեւոնդի պատգամաւորութեան մասին (տե՛ս ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, անդ, էջ 141-147):

85. ՉՈՏՈՅԵԱՆ Հ. ԲԱՐՍԵՂ, Գրչագիր նամակագիր նախնեաց. «Պատկեր», Ա (1890), էջ 218:

86. ԱՂՈՆՑ, անդ, էջ 215:

Եպս. Սարգիսեան ալ, հակառակ Ինդիլիզեանի ենթադրութեան, Պրոկիւսի նամակին մէջ եղած փոփոխութիւնները կը վերադրէ Բարսեղ Սարկաւազին եւ ո՛չ թէ Ղեւոնդ Երէցի, ինչպէս ըրած էր Մեծարդոյ հեղինակը:

Մենք ալ համամիտ ենք Բարսեղի ազդեցութիւնը տեսնելու յիշեալ փոփոխութեան մէջ, սակայն բոլորովին տարբեր պարագաներու մէջ եւ, ինչպէս պիտի ըսենք, իր ազդեցութիւնը աւելի բարոյական ճշուում մը եղած է՝ քան կեղծարարութիւն մը:

Բայց նախ ըսենք թէ ո՛վ էր Բարսեղ Սարկաւազ, եւ ապա քննենք՝ թէ ի՞նչ գեր ունեցաւ ան այս հարցին մէջ:

Իննովկենտիոս, Մարտիրոս եպիսկոպոսը, յետ պատմելու Հայոց պատգամաւորներու Պրոկիւսի դալու բոլոր պարագաները, կը գրէ. «Ուստի երանելին Պրոկիւս փութով քննելէ ետք թէ՛ Հայոց նամակը եւ թէ՛ Թէոդորոսի գրուածքները, ինքն ալ գրեց իր զմայլելի նամակը առ Հայս: Իսկ Բարսեղ ոմն սարկաւազ, Աղեքսանդրիա դալով եւ Հայոց ուղղուած նամակին՝ իրենը կցելով, ներկայացուց երանելի Կիւրեղին, ույն քաղաքի Առաջնորդին. որմէ մեծապէս յուզուած, ինչպէս կը պատմուի, ան ալ գրեց հրաշալի գիրքը ընդգէմ Թէոդորոսի եւ Դիոդորի»⁸⁷:

87. Իննովկենտիոսի կարծիքն է ասիկա: Վասնզի Ս. Կիւրեղ իր այս գրութիւնը աւելի ուշ գրած ըլլալու է՝ քան այս խնդիրներու կատարուած ժամանակը:

88. Beatissimus itaque Proclus et libellos Armeniorum et volumen Thedori diligenter examinans, admirabilem illam ad Armenios scripsit epistolam; quam ad Basilium quidam diaconus Alexandriam venit et libellos Armeniorum suis annectens obtulit beatissimo Cyrillo, eiusdem civitatis antistiti. Quibus, ut fertur, valde permotus adversus Theodorum et Diodorum mirabile volumen composuit et sancto archiepiscopo Proclo porrexit, cuncta quae beatissimo Cy-

Ասկէ ետք, նախասացեալ Բարսեղ Կ. Պրոկիւս եկաւ եւ ուրիշ նամակներ շարադրելով՝ ներկայացուց Պրոկիւս սուրբ եպիսկոպոսին, միացնելով իր նամակներուն նաեւ բոլոր այն գրութիւնները, զոր ներկայացուցած էր երանելի Կիւրեղին: Բայց երանելին Պրոկիւս Բարսեղի խնդիրքը ընդունելէ առաջ, տեղեկացած ըլլալով Հայոց նամակէն եւ Թէոդորոսի հատորէն՝ թէ այս վերջինը, Նեստորի նման, Երրորդութիւնը չորրորդութիւն կը համարի, գրեց վերոյիշեալ իր նամակը (առ Հայս): Բայց կը կարծեմ թէ ասկէ ետք՝ երկրորդ էջ մը հրատարակած ըլլայ ան. անոր համար Բարսեղ իր նամակներուն մէջ կը յիշէ միայն հատ մը տարած ըլլալ Աղեքսանդրիա: Սակայն, կա՛մ առաջ, կա՛մ թէ ետքը զրած ըլլայ այս նամակը, ան կ'ուսուցանէ անոր մէջ՝ թէ պէտք է զգուշանալ Թէոդորոսի գրքերէն, ինչպէս Արիոսի եւ Եւնոմիոսի հայհոյութենէն»⁸⁸: Միեւնոյն կերպով կը պատմէ նաեւ Լիպեռատոս. «Իսկ Յովհաննէս (Անտիոքի պատրիարքը), եւ անոնք որ իր մօտ հաւաքուած էին, կարգացին (Պրոկիւսի) նամակը եւ զովեցին անոր շարադրութիւնը եւ ստորագրեցին, եւ ապա գրեցին Պրոկիւս... Բայց ոմն Բարսեղ սարկաւազ՝ Պրոկիւս առ Հայս գրած նամակը առաւ եւ Աղեքսանդրիա դալով՝ իրենը անոր միա-

rillo antehac obtulerat suis libellis ad-socians. Sed beatissimus Proclus et priusquam Basilii praeces acciperet, Armeniorum, ut dictum est, libellis et Thedori volumine qui iuxta Nestorii similitudinem pro Trinitate quaternitatem docere deprehendebatur, instructus, illam superius nuncupatam scripsit epistolam.

Puto namque quia secundam post haec edidit paginam, propter quod Basilium in suis libellis unam tantum Alexandriam se detulisse memorat; verum tamen sive prius hanc, sive postea scripserit, sic in ea docuit libros Theodori esse vitandos sicut Arii Eunomii-que blasphemias... (cfr. Schwartz, ACO, IV, vol. II, pp. 72-74).

ցնելով՝ ներկայացուց Կիւրեղի, նոյն քաղաքի առաջնորդին... Եւ այսպէս Բարսեղ սարկաւազ Պոլիս վերադառնալով՝ նամակներ գրեց եւ Պրոկղի արքեպիսկոպոսին ներկայացուց, միացնելով անոնց՝ ինչ որ անկէ առաջ Կիւրեղ արքեպիսկոպոսին ներկայացուցած էր: Բայց Պրոկղ արդէն զրկած էր իր նամակը առ Հայոս, որուն մէջ ան ոչ մէկ պախարակելի յիշատակութիւն կ'ընէ Թէոդորոսի մասին: Բարսեղ ասիկա իմանալով, գրեց նամակ մը, ուր կ'ուսուցանէր թէ պէտք է զգուշանալ Թէոդորոսի գրեթէ, ինչպէս Արիոսի եւ Եւնոմիոսի հայհոյութենէն»⁸⁹: Երկու հեղինակներն ալ կը խօսին Բարսեղի կատարած գերին մասին. այն է՝ Աղեքսանդրի տանիլ Պրոկղի նամակը, եւ իր գրութիւններով համոզել Ս. Կիւրեղը, եւ ապա վերադառնալով Կ. Պոլիս, համոզել Պրոկղ Հայրապետը՝ Թէոդորոսի գրութիւններուն դէմ: Երկու հեղինակներն ալ տեղեակ են՝ թէ Պրոկղի նամակը ունի երկու խմբագրութիւն, կամ լաւ եւս՝ թէ Պրոկղ իր առաջին նամակին մէջ Թէոդորոսի յիշատակութիւնը ըրած է, բայց Բարսեղ սարկաւազի ազդեցութեան տակ՝ դատապարտել տուած է անոր գրութիւնները, նման Արիոսի եւ Եւնոմիոսի հայհոյութիւններուն: Միայն թէ Իննովկենտիոսի համաձայն, Պրոկղ՝ Բարսեղի առաջարկին վրայ՝ երկրորդ էջ մը հրատարակած է, ուր կը դատապարտուին Թէոդորոսի գրութիւնները: Իսկ Լիպեռատոսի համաձայն՝ Հայոց նամակը արդէն զրկուած ըլլալով, Բարսեղ սարկաւազն է, որ նամակ կը գրէ՝ յանձնարարելով զգուշանալ Թէոդորոսի գրութիւններէն: Այս երկրորդ էջը կամ նամակը կը վերաբերի Պրոկղի Հայոց ուղղած նամակին հայերէն թարգմանութեան մէջ եղած յաւելումին: Ուրեմն, երկու հեղինակներն ալ ծանօթ են անոր. բայց անոնք պատմութիւնը կը գրեն զէպերէն շատ ետք, եւ հիմնուած ժամանակակից վաւերացումներով վրայ. ինչ որ մենք ալ այսօր կրնանք ուղղակի քննել: Յիշատի, ունինք Բարսեղի մէկ գրութիւնը, ուր

ինք կը պատմէ իր կատարած գերի մասին: Այդ գրութիւնը պահուած է Պրոկղի նամակներուն քով, հետեւեալ վերնադրին տակ. «Ի դրոյ ընծայելոյ յերիցանց եւ ի սարկաւազաց, որք առաքեցան յեպիսկոպոսաց եւ ի վանականաց եւ յայլոց՝ որք ի Մեծաց Հայոց եւ ի Պարսից եւ յայլոց ազգաց, առ Պրոկղ եպիսկոպոս Կ. Պոլսոյ քաղաքին»⁹⁰: Այս գրութեան մէջ, Բարսեղ՝ յետ խօսելու Թէոդորոսի մասին, երկար մէջբերում մը կ'ընէ անոր «Յաղագս մարդեղութեան» գրեթէ, եւ հուսկ վերջաւորութեան՝ իր խօսքերը կ'ուղղէ Պրոկղի, ըսելով. «Արդ, Աստուած ողորմելով Եկեղեցւոյ, շատեր հանեց անոր (Նեստորի) դէմ, որոնց կարգին եւ մեկ նուաստներս, որ ոչինչ զանց ըրինք ցմահ կուտելով, ինչպէս ըսած ենք Թէոդորոսի եւ անոր գրութեանց դէմ գրած մեր նամակին մէջ, զոր ուղղեցինք Աղեքսանդրիոյ յոյժ բարեպաշտ եպիսկոպոսին՝ Կիւրեղի, եւ նաեւ անոնց մէջ՝ զոր ձեր Երանութեան կ'ուղղենք: Արդ, կը խնդրենք որ յետ կարգաւոր առնեք, կարգաք նաեւ զանոնք. որպէսզի ձեր միութիւնը դորձէ ընդդէմ Թէոդորոսի եւ անոր սրբապիղծ հատուածներուն եւ վարդապետութեան, եւ ընդդէմ անոնց՝ որոնք նման բաներ կը խորհին եւ կը խօսին: Եւ, ինչպէս հաճոյ եղաւ Տիրոջ, յայտնի կ'երպով եւ յանուանէ դատապարտել Նեստորը՝ Եփեսոսի Տիեզերական Ժողովի մէջ, այսպէս ալ ձեր կողմէն առանց անուրի նախապէս դատապարտուած այս սրբապիղծ եւ ամպարիշտ (գրութիւնները) յանուանէ դատապարտուելին, ու նաեւ անոնք, որ անոր ամպարիշտ ուսուցման համեմատ կը խորհին եւ կ'ուսուցանեն զեռ Սիւրբիոյ եւ Կիլիկիոյ մէջ»⁹¹: Ընդդէմ ուսուցման բառերը ցոյց կուտան Բարսեղի նպատակը. Պրոկղէն ընդունիլ յանուանէ դատապարտութիւնը Թէոդորոսի գրութիւններուն, զորս ա-

89. Տե՛ս Աղանցի քով, անդ, էջ 209-210:

90. P. G. 65, c. 855.

91. P. G. 65, c. 856.

ռանց անունի արդէն նախապէս դատապարտած էր ան:

Բարսեղի խօսքերէն յայտնի կը տեսնուի, ուրեմն, թէ ինք եղած է եռանդուն պայքարողներէն մէկը Նեստորի եւ Թէոդորոսի դէմ, եւ ոչ մէկ ջանք խնայած է՝ առաջ տանելու այդ պայքարը, մինչեւ ցմահ կուտելով: Եւ յետ համոզելու Կիւրեղ Աղեքսանդրացին, որ դատապարտէր Թէոդորոսի գրութիւնները, Պոլիս վերադառնալէ ետք՝ ամէն ճիշդ թափած է համոզելու նաեւ Պրոկղ Հայրապետը, որ ան ալ դատապարտէր յանուանէ Թէոդորոսի գրութիւնները, ինչպէս նախապէս դատապարտած էր՝ առանց անունի: Թէ յատապարտած էր այս նպատակին մէջ, ջոկեցաւ Բարսեղ իր այս նպատակին մէջ, անմիջական վկայութիւն մը չունինք: Սահմանափակ վկայութիւն մը չունինք: Մարտիոյ եպիսկոպոսին վկայութեան, որ յայտնի կ'երպով կ'ըսէ՝ թէ «Պրոկղ, յետ առաջին նամակին, հրատարակած ըլլալ երկրորդ էջ մը, ուր կ'ուսուցանէ զգուշանալ Թէոդորոսի գրութիւններէն, զգուշանալ ինչպէս Արիոսի եւ Եւնոմիոսի հայհոյութենէն»⁹²: Արդ, այս երկրորդ էջը՝ ինչպէս Բարսեղի նամակին ուրիշ բան է, եթէ ոչ Պրոկղի նամակին հայերէն թարգմանութեան մէջ եղած յաւելումը, ուր իսկապէս կը յանձնարարուի զգուշանալ Թէոդորոսի գրութիւններէն, ինչպէս Արիոսի եւ Եւնոմիոսի հայհոյութենէն:

Ճիշտ է թէ Իննովկենտիոս իբրեւ կարծիք կ'արտայայտուի հոս, եւ թէ Լիպեռատոս կը տարբերի անկէ, ըսելով՝ թէ Պրոկղ իր առաջին նամակը արդէն զրկած ըլլալուն, Բարսեղ սարկաւազն է որ գրած ըլլալ երկրորդ մը՝ յանձնարարելու Թէոդորոսի գրութիւններէն զգուշանալ: Սահմանափակ վկայութիւններն ալ զէպերէն կայն, երկու հեղինակներն ալ զէպերէն շատ ուշ գրած են, եւ ձեռքի տակ ունեցած պիտի ըլլան Պրոկղի նամակին երկու խմբագրութիւնները, ինչպէս նաեւ Բարսեղ սարկաւազի գրութիւնը, եւ այս առաջին հետեւեցուցած են իրենց տեսակէտները: Մենք ալ, նոյն աղբիւրներէն հիման վրայ, կրնանք ենթադրել թէ Բարսեղ սարկաւազ յաջորդած ըլլալ համոզել

Պրոկղ Հայրապետը՝ դատապարտելու Թէոդորոսի գրութիւնները, եւ ան յանձն առած ըլլալ ձեռագիրներ իր նամակը, զոր, ինչպէս ըսինք, տակաւին Հայաստան զբոսած էր, եւ կատարել վերոյիշեալ երկու փոփոխութիւնները:

Այս երկու փոփոխութիւններէն կարելի էր եւ հիմնականը՝ Թէոդորոսի գրութիւններուն յանուանէ դատապարտութեան հատուածին յաւելումն է: Արդ, Պրոկղ այս յաւելումը ընելու համոզուեցաւ՝ նախ տեսնելով որ Աղեքսանդրիոյ Հայրապետը, անշուշտ շարժած Բարսեղ սարկաւազի պնդումներէն, իրեն կը գրէր՝ թէ «Պէտք է արգիլել եւ մերժել Թէոդորոսի գրութիւնները, որովհետեւ Նեստորի վարդապետութեան համաձայն են եւ արդէն դատապարտուած»⁹³: Միւս կողմէն, կը տեսնէր ալ որ Կիւրեղի նման կը մտածէն նաեւ իր աթոռին ենթակայ կարեւոր կեդրոններու եպիսկոպոսներ, ինչպէս Մելիտինէի Ակակ եպիսկոպոսը, Կեսարիոյ եւ Անկիւրիոյ եպիսկոպոսները: Մինչ անդին Սիւրբիոյ մէջ Հիւրաս, եւ Կիլիկիոյ մէջ Թէոդորետոս բացայայտութիւն կը պաշտպանէին Թէոդորոսի գրութիւնները, զօրացնելով Նեստորի կողմնակիցները: Ուստի, չէր կրնար ան այլեւս անտարբեր մնալ, եւ իր միջին դիրքին վրայ կենալ, այսինքն դատապարտել Թէոդորոսի գրութիւնները՝ առանց հեղինակի անունը յիշելու: Բարսեղի ճշմունքը՝ որ ան դատապարտէ յանուանէ, ինչ որ առանց անունի արդէն դատապարտած էր, կատարած պիտի ըլլայ իր ազդեցութիւնը, եւ Պրոկղ Հայրապետը բերած Կիւրեղի տեսակէտին:

Արդ, քանի որ, ինչպէս ըսինք, Հայոց

92. SCHWARTZ, ACO. IV, vol. II, p. 74.

93. Նամակ Կիւրեղի առ Պրոկղ (P. G. 77, c. 343/4): Ս. Կիւրեղ, թէեւ կը համաձայնի հոս Պրոկղի՝ զդատապարտելու Թէոդորոսի անձը, քանի որ ան արդէն վախճանած էր, բայց չի վարանիր ըսելու՝ որ «Եթէ ան ողջ ըլլար եւ Նեստորի ըսածները պաշտպանէր, իր անձին դէմ ալ պիտի ընդունէր միեւնոյն նըզովքը»:

նամակը տակաւին Հայաստան զրկուած չէր, Պրոկղ հարկ տեսաւ նոր օրինակ մը հանել՝ աւելցնելով այն յաւելումը, զոր վերեւ յիշատակեցինք ընդդէմումով, եւ ուր իսկապէս կը յանձնարարուի զգուշա- նալ Թէոդորոսի գրութիւններէն, ինչպէս Արիոսի եւ այլ հերետիկոսներու հայհո- յութենէն:

Բնական պիտի զար որ նաեւ նամակին այն մասն ալ, ուր առաջին խմբագրու- թեան մէջ կ'ըսուէր թէ «Ձայստսիկ կար- գեցաք առ սէրդ ձեր, շարժեալ ի քրդոյ սրբութեանդ», փոխէր այժմ եւ ըսէր. «Լու եղիւ մեզ»: Քանի որ, այժմ, այս երկրորդ խմբագրութիւնը այլ եւս Հայոց նամակին պատասխան ըլլալու հանգա- մանքը կորսնցուցած էր, թէ՛ որովհետեւ վրան տարի մը անցած էր, եւ թէ բերա- նացի պատասխանին մէջ՝ Պրոկղ իր նախ- կին զաղափարը արդէն արտայայտած էր: Որով ասիկա նոր նամակ մը ըլլալու հան- դամանքը կը ստանար:

Ուստի մենք ալ հաւանական կը գըտ- նենք Իննովկենտիոս Մարոնիոյ եպիսկո- պոսին կարծիքը՝ թէ նոյն ինքն Պրոկղ ե- դած ըլլայ նամակին երկրորդ խմբագրու- թեան հեղինակը, եւ նոյն ինքն Կ. Պոլսոյ Հայրապետը ըրած ըլլայ այն յաւելում- ծը՝ ուր յանուանէ կը դատապարտուին Թէոդորոսի գրութիւնները: Չկայ, ուրե- մըն, կեղծարարութիւն, ո՛չ Բարսեղ սար- կաւագի կողմէն, որ միայն բարոյական ճշնում բանեցուցած է, եւ ո՛չ մանաւանդ Ղեւոնդ Երէցի կամ ուրիշ ոեւէ հայ թարգմանիչի կողմէն:

Պրոկղի նամակը, որ «Գիրք թղթոց»ի մէջ կը գտնուի, ստորեւ ունի հետեւեալ թուականը. Գրեցաւ յամի Տեառն 435: Որուն համար, նոյն հրատարակութեան ներածութեան մէջ, կը կարդանք հետեւ- եալ ծանօթութիւնը. «Ետքէն նոսր գրով գրուած ծանօթութիւն մըն է՝ Պրոկղի թուղթին թուականը ցուցնելու մտքով, օտար ձեռքէ աւելցուած»⁹⁴: Վարդանան կը համարի թէ այս թուականին հիմը կազմած է Դիոնիսիոսի թարգմանութեան սա խօսքը. Data Constantinop. Consola-

tu piissimorum Theodosii Augusti XV et Valentiniani IV, որ է դարձեալ յամի Տեառն 435⁹⁵: Բայց յիշեալ հեղինակը նոյն տեղ, ծանօթութեան մէջ, կը յիշէ Van Hecke-ի կարծիքը, որուն համե- մատ՝ վերոյիշեալ թուականը տարի մը ա-ւելի ուշ գնելու է: Մենք կը նախընտրենք Ծուարցի կարծիքը, որ կը հերքէ Վան Հեքէի ենթադրութիւնը եւ անոր պատ- ճառարանութեան հիմը կը քանդէ⁹⁶: Ուս- տի, յիշեալ թուականին մասին տարակոյ- որ վճռական ո՛չ մէկ հանգամանք ունի, որ հրաժարինք պատմական մեր տուեալ- ներէն. քանի որ տեսանք թէ Հայոց պատ- դամաւորները 434ին ներկայացած ըլլա- լու էին Պրոկղի, եւ իրենց առաջարկը կամ խնդրանքը տուած անոր. որմէ ան- միջպէս ետք, Պրոկղ գրեց իր նամա- կը, եւ վերջացուց 435ին: Նոյն տարին գրեց Անտիոք՝ Յովհաննէս եպիսկոպո- սին, որուն ուղղած նամակին մէջ՝ Հի- րաս եղեսպցին արդէն եպիսկոպոս կ'ան- ուանէ, ինչ որ 435ին պատահեցաւ, երբ Հիրաս յաջորդեց Բարուլասի: Պրոկղի նամակը Անտիոքէն անցաւ Աղեքսան- դրիա, եւ ապա վերադարձաւ Պոլիս: Հոն, Բարսեղ սարկաւագին բարոյական ճշն- ջումին ներքեւ, Պրոկղ յանձն առաւ իր նամակը ձեւափոխել եւ այնպէս գրել շայտատան: Արդ, այս զործողութիւննե- րուն համար եթէ տարի մը անցաւ, նա- մակը անշուշտ 436ին պէտք է Սահակի եւ Մաշտոցի ձեռքը հասած ըլլայ:

ՍԱՀԱԿԻ ԵՒ ՄԱՇՏՈՅԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

Պրոկղ Հայրապետի նամակին պատաս- խան մըն ալ ունինք պահուած «Գիրք թղթոց»ի մէջ⁹⁷: Այս նամակը համեմա- տելով Ակակ Մելիտինեցիի պատասխանին

94. Գիրք Թղթոց, էջ ԺԱ:

95. ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ, անդ, էջ 16:

96. SCHWARTZ, ACO. I, vol. 4, p. XI, n. 1; I. 1, 3, p. 68, n. 31.

97. Պատասխանի քրդոյն Պրոկղի երանելոյ՝ ի Սահակայ եւ ի Մաշտոցէ սուրբ վարդապե- տացն Հայոց. Գիրք Թղթոց, էջ 9-13:

հետ, աչքի կը զարնէ երկար մասի մը բառացի նմանութիւնը. միակ հիմնական տարբերութիւնը՝ Նիկիական հանդանա- կի ներկայութիւնն է, Պրոկղի պատաս- խանին մէջ, եւ քանի մը բացատրութիւն- ներու յաւելումը կամ փոփոխակը:

Այս երեւոյթին նկատողութիւնը կատ- կած արթնացած է բանասէրներէ ոմանց կամ անոր վաւերականութեան նկատ- մօտ՝ անոր վաւերականութեան նկատ- մամբ, եւ առաջնորդած զանազան լու- ծումներու: Ազոնց, որ առաջինը եղաւ քննողներէն, անվաւերական նկատեց դայն եւ կեղծիք մը: Ահա իր խօսքերը. «Կա- ռելի էր կարծել որ միեւնոյն թղթին օրի- կն Պրոկղի եւ Ակակի: Բայց քանի որ վե- են Պրոկղի եւ Ակակի: Բայց քանի որ վե- ռեւ պարզեցինք, որ Պրոկղի թուղթն հե- լանարանական ճառ հաւատոյ մասին՝ թերեւս պատասխանի պէտք չունէր, մը- նում է ենթադրել որ թուղթը սկզբնապէս միայն Ակակի համար է եղել պատրաս- տուած: Հետագայում նոյն օտար ձեռքը, որ Պրոկղի թղթին այն ձեւն է տալիս, որ թէ նա է առաջին գրողը եւ Հայերը նրան պատասխանողը, նոյն ձեռքը հար- կադրուած է կազմել կեղծ պատասխան առ կազմել հետեւութեամբ»⁹⁸: Ազոնց Ակակ թղթի հետեւութեամբ⁹⁹: Ազոնց կը կարծէ նաեւ թէ այդ կեղծարարու- թիւնը տեղի ունեցած ըլլայ «Կնիք հաւա- թոյ»ի կազմութենէն առաջ, քանի որ այդ հաւաքածոյին մէջ անկէ հաստատուններ մտած են հոն:

Ինդիկեանի համար՝ Սահակի պատաս- խան նամակը հարց չի վերցնէր, քանի որ անոր ենթադրութեան մէջ, Ղեւոնդ եւ Արէլ ինքնագլուխ զործած պէտք էին ըլ- լալ, եւ Պրոկղի նամակը Հայաստան կը լալ, եւ Պրոկղի նամակը Հայաստան կը հասնէր՝ յետ ձեւափոխութեան Ղեւոնդի համար: Բնական էր որ Սահակ այդ նա- ձեռքով: Բնական էր որ Սահակ այդ նա- մակին պատասխանէր, ինչպէս պատաս- խանեց Ակակ Մելիտինեցիի նամակին: Գարեգին Եպո. Սարգիսեան կ'ընդունի Սահակի պատասխան նամակին հարազա- տութիւնը, թէեւ կը զարմանայ անոր նը- մանութիւնը, թէեւ կը զարմանայ անոր նը- մանութիւններուն՝ Ակակի պատասխանին հետ, բայց կը նշէ նաեւ տարբերութիւն-

ները. իր նպատակը վարդապետական ալղ զրութիւնը օգտագործել է, եւ ոչ թէ անոր բանասիրական հարցերով զրա- զիլ⁹⁹:

Տարբերակ է Փրանսացի քննողի մը՝ Ռիշարի կարծիքը վերոյիշեալ նամակի մասին: «Սահակ քաջ հելլենագէտ մը չըլ- լալով, կը գրէ ան, չէ կրցած անմիջապէս պատասխան մը շարադրել Պրոկղի նա- մակին, եւ թէ նամակը ստացած պահուն՝ իր շուրջն ալ յունարէնի տեղեակ մէկը չէ գտնուած. ուստի զոհացած է Ակակի պա- տասխան նամակը քիչ մը յարմարեցնելով գրել Պրոկղի»¹⁰⁰: Այսպիսի վարկած մը կը հակասէ մեր պատմիչներու յայտնի վկայութիւններուն՝ թէ Սահակ քաջ հել- լենագէտ եւ յունարէն լեզուի շատ հմուտ մէկը եղած է. կը բաւէ կարդալ Ղազար Փարպեցիի տուած զովեստները: Միւս կողմէն, Փրանսացի հեղինակը լուր չու- նի, կ'երեւի, թէ Սահակ եղած է Ս. Գրքի թարգմանիչը՝ յունարէն բնագրէն, կամ տեղեակ ալ չէ թէ զիրերու զիւտէն ա- ռաջ՝ մեր բարձրաստիճան եկեղեցական- ները եւ աշխարհականները յունական կրթութիւն կը ստանային եւ քաջ հմուտ էին յունարէնի: Այս կարծիքը յիշեցինք պարզապէս ցոյց տալու համար՝ թէ Սա- հակի պատասխան նամակը, գրուած Պրոկղի, իր ունեցած բառացի նմանու- թիւններուն համար՝ Ակակի ուղղուած նամակին հետ՝ կասկած արթնցուցած է հարադատութեան, կամ Սահակի յունա- րէն զիւտելուն մասին:

Մենք ալ Ազոնցի նման հակամէտ էինք Պրոկղի ուղղուած Ս. Սահակի պատաս- խան նամակը կեղծիք մը նկատելու, քա- նի որ Պրոկղ գրած էր իրրեւ պատասխան՝ Հայաստանէն զրկուած պատգամաւորնե- րու դրաւոր խնդրանքին վրայ: Սակայն, Ս. Սահակի պատասխանին եւ Ակակի ուղղուածին միջեւ եղած տարբերակներու

98. Ա.Գ.ՆՅՅ, անդ, էջ 217:

99. Գ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, անդ, էջ 125-128:

100. RICHARD, Acace de Mélitène, Proclus, de Constantinople et la grande Armé- nie, «Mémorial Louis Petit» 1948, p. 407.

բեղ Աղեքսանդրացիի հետ հաշտութեան բանաձեւին մէջ ընդունուած ըլլայ «նոր-վել զանոնք որ կ'ըսեն թէ Աստուածութիւնը չարչարանքի ենթակայ է»⁷։ Ճիշտ ինչպէս կը գրէր Ակակ Ս. Սահակին. «Եւ մուտ ընդ չարչարանաւք ոչ լուրջ մարդ-կութեամբ, այլ և աստուածութեամբն»⁸։ Պարզ է ուրեմն թէ Ս. Սահակ, ինչպէս Եղիշիկի համար ալ ըսինք, կը մնայ 433ի հաշտութեան բանաձեւին վրայ, առանց յարելու ո՛չ ծայրայեղ կիւրեղեաններուն, ինչպէս էր Ակակ Մելիտիոնցի, եւ ոչ ալ ծայրայեղ անտիոքացիներուն, ինչպէս էին Հիրսոս եւ Թէոդորոսը։ Այլ ընտրած ըլլալով Պրոկղի գաղափարները, այս հարցին մէջ, կը հետեւի անոր բռնած միջին ճամբուն։

Երբորդ կարեւոր տարբերակը կը գրտնենք նամակի վերջաւորութեան, ուր թէ-եւ որոշ նմանութիւններ կան Ակակի ուղղութեամբ նամակին հետ, բայց կարեւոր հարցին մէջ բոլորովին կը տարբերին. այն է Թէոդորոս Մոպսուեստացիի անուան յիշատակութեան մէջ։ Ակակ Մելիտիոնցի եպիսկոպոսը իր նամակով կը յանձնարարէր Ս. Սահակի զուլանալ Թէոդորոսի վարդապետութենէն. իսկ Սահակ անոր կը պատասխանէր, առանց յիշատակելու Թէոդորոսի անունը. «Այլ յաղանդոյն յորմէ զրեցեր զարեւել, առ ժամս ի շնորհացն Աստուծոյ աշտիսի ինչ չեւ է հասեալ»⁹։ Այս ընդհանուր բանաձեւը եւ Սահակի ու Մաշտոցի վերադաս կեցութեամբը՝ Ակակի ազգարարութեան հանդէպ՝ կը բացատրուի այնու, որ Հայոց հայրապետը եւ Վարդապետը բարեկամներ եղած էին Թէոդորոսի, եւ իրենց հաճելի չէր անցներ անոր հանդէպ տարակուսելի և գաղափարների գաղափարներ, զոր Ակակ կը յայտնէր։ Անոնք չէին համոզուած Ակակի ըսածին եւ զի-մեցին Կ. Պոլսոյ հայրապետին գաղափարներին։

Սակայն, երբ Հայոց պատգամաւորները՝ Պորթէն գարձին՝ Սահակի և Մաշտոցի ներկայացուցին Պրոկղի գիրքը հանդէպ Թէոդորոսի, տեսան թէ ան յանուանէ

չուղեր որ գաղափարների Մոպսուեստացի եպիսկոպոսը, բայց անոր գրութիւններէն եղած քաղուածը գաղափար-տելի կը գտնէ։ Այժմ Հայաստան կը հասնէր Պրոկղի նամակին երկրորդ խմբա-գրութիւնը, ուր Թէոդորոս յանուանէ նորովի ենթարկուած էր, Նեստորի հետ։ Բնական էր որ Սահակ, իր պատասխան նամակին մէջ, անդրադառնար այս հարցին շուրջ, եւ փարատելու համար ամէն կասկած թէ Հայաստանի մէջ կրնային ա-նոր կողմնակիցներ գտնուիլ, կը գրէր Պրոկղի. «Եւ որ Թէոդորոսայ Մամուեստացոյ աշակերտեալք իցեն, առ ժամանակս ի շնորհացն Աստուծոյ աշտիսի ինչ չեւ է յայտնեալ. ապա թէ իցէ ծածկեալ ի ժանդոյ աղտեղութեան, ի հարկէ ջան լիցի մեզ խել զիտչն, եւ զդայթակ-ղութիւնն զայն ի միջոյ ի բաց մերժել»¹⁰։

Նկատելի է որ նոյն իսկ ողջունաւոր-ութեան ձեւին մէջ, երկու նամակներու միջեւ եղած նմանութեան քով՝ չեւտի եւ ջերմութեան տարբերութիւն մը կայ։ Որքան զուսպ է Ակակի պատասխանին մէջ, այնքան ջերմ եւ զեղուն կը գտնայ Պրոկղի ուղղութեամբ նամակին մէջ, թէ եւ միեւնոյն զապափարները կ'արտայայտ-ւին երկուքին մէջն ալ։ Ակակի ուղղութեամբ նամակին մէջ, Սահակ կը վերջացնէ իր գրութիւնը. «Արդ, Տէր մեր եւ Հայր, յընդունելի եւ ի սուրբ աղաւթս քո յիշել անդարձ լինիջիր, եւ եթէ ինչ ըստ չա-փ[ոյ] թղթոյդ առ տղիտութեանս վրի-պեալ իցէ, ուղղել կամեսջիր եւ զտկա-րութիւնս զաւրացուցանել մի՛ զանդա-ղեսցիս ... զի միարանութեամբ փառա-ւորեսցուք զՔրիստոս»¹¹։ Միեւնոյն բա-ռերով, բայց աւելի ջերմ շունչով կը գրէ Պրոկղի. «Արդ, Տէր մեր եւ ճշմարիտ աս-տուածատէր Հայր մեր եւ ամենայն եկե-ղեցոյ Աստուծոյ, ընդունելի եւ ի սուրբ աղաւթս քո յիշել զմեզ հանապաղ անդարձ

7. Mansi, VII, col. 247.

8. Գիրք Թղթոց, էջ 15:

9. Գիրք Թղթոց, էջ 18:

10. Գիրք Թղթոց, էջ 13:

11. Գիրք Թղթոց, էջ 18:

լինիջիր. եւ եթէ ինչ ըստ չափ թղթոյդ առ տղիտութեան վրիպեալ իցէ՝ ուղղել անդարձ լինիջիր։ ... զի միարանու-թիւն, որպէս ի ձերում միջի փառաւորի, եւ զմեզ ի նմին հաւասարութեան փառա-ւորութիւն առ Աստուծոյ հասուցանել ար-ժանի արասցէ։ Ամենայն ուխտի, որ ընդ ձերով սրբութեամբդ են, մեք եւ եղբարք՝ որք ընդ մեզ են, ողջունի թղթովդ աղա-չեմք զի աղաւթիցէք (= աղաւթս առնի-ցէք) ի վերայ եղբայրութեանս հասարա-կաց»¹²։

Այս բոլոր տարբերութիւնները չենք կարծեր որ կեղծարարի մը հնարքը եղած ըլլան, նամակին ինքնութեան զրոյժ տա-լու նպատակով ձեռնարկուած. այլ ցոյց կու տան՝ թէ իսկապէս Պրոկղի ուղղութեամբ նամակը Ս. Սահակի գրչէն ելած հարա-զատ գրութիւն մըն է, եւ ուղղութեամբ է տարբեր անձի՝ քան նախորդը. բայց քանի որ նիւթը կամ հարցը միեւնոյնն էր, զարմանալի չէ որ գրութեան ընդհանուր

գիծերը նոյնը պահուած ըլլան այս եր-կրորդ նամակին մէջն ալ։

Մեր տուած բոլոր բացատրութիւննե-րէն կ'ուզենք հետեւցնել՝ թէ մինչեւ հի-մա քննուած բոլոր վաւերացութեան հարազատ են, եւ անոնց մէջ ո՛չ կեղծիք կայ, ո՛չ կեղծարարներ եղած են, եւ ոչ ինքնագլուխ գործողներ՝ Սահակի եւ Մաշտոցի աշակերտներուն մէջ։ Այլ մի-այն տեղի ունեցած է պատմական դան-դաղ, բայց սակաւթիւ տարիներու ըն-թացքին կատարուած, յեղաշրջում մը։ Ասոր վրայ հսկած են Սահակ ու Մաշ-տոց, մինչեւ իրենց մահը։ Թէ անկէ ետք՝ թարգմանիչներու կամ անոնց աշակերտ-ներու կողմէն նոր ընթացք մը կամ աւելի չեւտուած նոր ուղղութիւն մը բռնուած ըլլայ, ի նպատակ այս կամ այն կողմին, չի պարտաւորեր մեզ ենթադրելու՝ որ կա-նուխէն արդէն անոնք գործած ըլլան ի-րենց կաթողիկոսին եւ վարդապետին հա-կառակ, կամ անոնցմէ անկախ կերպով։

(Շար. 12)

Հ. ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ

12. Գիրք Թղթոց, էջ 13:

ԴԱՆԻԷԼ ՎՐԴ.Ի ԱՍՈՐԻՈՅ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՂՄՈՍԱՑ ԴԱԹԻ

(Շար. տե'ս «Բագմավէպ» 1966, ք. 9-10, էջ 223)

Գ.

ԴԱՆԻԷԼ ՎՐԴ.Ի ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ

Դանիէլի Վրդ.ի Սաղմոսներու մեկնու-թեան հայերէն թարգմանութեան Ս. Ղա-թու մատենադարանին մէջ պահուած զարու մատենադարանին մէջ պահուած ձեռագիրը (թ. 1127), ընդօրինակութիւն է Քաղկեդոնի Միթրաբեան վարժարանի մէջ պաշտօնավարող վարդապետներու ձեռքով, 1889ին Սեպտ. 11է Դեկտ. 8,

Լիբանանի Քերովրէ վ. Պետրոսեանի մօտ գտնուած զրչադրին վրայէն, որու համար կը վկայեն նոյն մեր Հայրերը՝ թէ ընտիր օրինակ է, Յովհաննէս արքայ-եղոր հսկողութեամբ գրուած, 1289ին։ Կ'ըսեն զարձեալ թէ բոլորովին է, բամ-պակեայ թուղթի վրայ, 25.7×17.8 մե-ծութեամբ, 12 ծալ, 878 երես, միասին 32 տող։ Սկիզբը եւ վերջը քանի մը թուղթ մաշած, որով տեղ տեղ քանի մը բառեր անընթեռնելի մնացած են։ Սաղմոսներու սկիզբը կարմրադեղով են, եւ լուսանցք-

